

Снежана БАУК /Београд/

НЕКИ АСПЕКТИ ДИЈАХРОНИЈЕ У НАУЧНОМ ОПУСУ МИХАИЛА СТЕВАНОВИЋА*

Nomina agentis изведена суфиксом *-ац* у синхронном
пресеку и дијахроној перспективи

Апстракт

У раду се разматра један од основних суфикса за творбу *nomina agentis* у Стевановићевом тумачењу и његова дијахрона перспектива.

1. Овај рад је настао са циљем да се сагледа развој једног типа суфикса из дијахроне перспективе и његова семантичка варирања у савременом српском језику, што је, између осталог, представљало предмет научног интересовања професора Стевановића.

Од суфикса који улазе у одређени систем, у овом случају систем наставака за грађење именичких изведеница са значењем *nomina agentis*, за ову прилику ја ћу се осврнути на суфикс *-ьсь* као творбени формант за грађење *nomina agentis* у старословенском језику, и на основу расположиве грађе дати приказ његове некадашње структуралне и семантичке распоређености, као и његову каснију дистрибуцију, његово јачање и слабљење у појединим именским типовима са агентивним значењем.

За старословенски језик користила сам примере које даје Светозар Николић у својој студији *Nomina agentis у старословенском језику*,¹ као и оне које се налазе у књизи *Лексика старословенског језика* Р. М. Цейтлин.²

* Израду овога рада финансирало је Министарство за науку, технологију и развој Републике Србије у оквиру пројекта 1748 *Терминолошка стандардизација лингвистичког описавременог српског језика*.

¹ С. Николић, *Nomina agentis у старословенском језику*, Посебан отисак ЈФ, XXVII, 1967. Грађа је ексцерпирана из старословенских канонских текстова.

² Р. М. Цейтлин, *Лексика старославјанског језика*. Опыт анализа мотивированных слов древнеболгарских рукописей X XI вв., Москва 1977.

Приступ овом типу именичких изведеница са агентивним значењем и у синхроној равни и из дијахронијске перспективе, састојао би се у истовременом разматрању њихова два основна аспекта: њиховог граматичко-структуралног лика и њихове лексичко-семантичке вредности, и то с обзиром на вредност творбене основе или глаголског општег дела од којег су саграђене и, с друге стране, према вредности односно функцији творбеног суфикса помоћу којег се изводе.

Наравно, овакво разматрање тражи и полазну термилошку поставку. С. Николић (у поменутом раду) *nomina agentis* сматра ексцентричним типом девербативних образовања тј. у њих убраја „све именичке изведенице од глаголских општих делова које својом појмовном структуром упућују одн. означавају некога или нешто као носиоца глаголске особине, тј. процеса у најширем смислу те речи” (1967 : 28). Тако су се у оквиру ове хијерархијски надређене термилошке одреднице нашле све именице које су носилац агентивног значења у једном ширем смислу (па и оне које бисмо сврстали у посебну категорију имена занимања тј. *nomina professionis*, или оне које означавају лица по некој особини или квалитету процесног или глаголског карактера тј. *nomina attributiva*). Ни други радови који се баве именицама типа *nomina agentis*, као ни њихово разматрање у уџбеницима савременог српског језика нису много одмакли у терминологији и категорисању овог типа речи. Да појам глаголске особине или процеса који носе ове именице може имати различите и разноврсне модификације, показаће, надам се, и овај рад.

2. Суфикс *-ьсь* је у стл. језику био веома продуктиван за грађење *nomina agentis*. Карактеристична је (пored деминутивне) његова функција поименичавања. У образовањима од придева има функцију *носиоца особине*: *star-ьсь*. Међутим, још у прасловенском он је учествовао у веома продуктивним образовањима од глаголских основа: *pos-ьсь*, *kupil-ьсь*, *pratil-ьсь*, и тако учествовао у грађењу *nomina agentis* и *nomina attributiva* (Бошковић 2000 : 254).

Александар Белић сматра да је суфикс *-ьсь* постао од старог партиципа на *-ь* (**boгь* од *boriti se*) и наставка за поименичавање *-кь*, што је дало у косим падежима, па после и у номинативу једнине *boгьсь*. То је једина група *nomina agentis* код којих је општи део био једнак глаголском корену (Белић 2000 : 140; види и: Бошковић 2000 : 312).

Од 58 примера које Светозар Николић даје у својој студији, 54 именичке изведенице настале су тако што се суфикс *-ьсь* додавао директно на глаголски корен:

ворьць (*bra-ti, bor'ɔ*), **коупць** (*kup-i-ti, kupl'ɔ*), **свнрьць** (*svir-a-ti, svirajɔ*).

Одговарајуће грчке речи представљају именичке творенице изведене суфиксима *-τηρ, -της*, који су још у праиндоевропском језику (**-ter/*-tel*) постојали као суфикси за грађење *nomina agentis* и којима у прасловенском језику одговара суфикс **-tel* односно **-tel'ь*.

Семантика ових изведеница казује да је код њих увек присутно именоване лица по некој процесној, глаголској одредби. У оквиру овог општег одређења тешко је јасно и прецизно издвојити да ли семантика конкретне речи означава лице по томе што одређену радњу врши у одређено време, при чему је релевантно баш то вршење радње као такве (*nomina agentis* у ужем смислу), или је врши стално, по неком опредељењу и способности (*nomina professionis*) или, пак, оваква именовања представљају обележавања лица по некој процесној одредби као особини, квалитету (*nomina attributiva*). Тако је, на пример: *коупьць* – 'онај који се бави трговином, трговац': *сѡлоучи сѡ коупьцоу нѣкотоуоуоумоу гѣнавѣшоу велѣбѣды своѡ...* (Супр. 217, 25–26)³; *чѣтьць* – 'онај који чита богослужбене књиге у цркви': *н чѣтетѣ чѣтьць апостолѣ...* (Еух. 586 14). По свом значењу оне би представљале имена лица по њиховом сталном занимању тј. по професији. Именица *пласьць* – означава и 'оног који плеше' али и 'плесача'. Или – *давьць* је 'онај који даје коме што бесплатно': *ты бо еси давецѣ оубогымѣ* (Еух. 86 21). Ова изведеница би означавала лице по некој карактеристичној радњи, односно поступку. Колебања у интерпретацији долазе отуда што смо неку постојану и устаљену активност склони да схватамо као особину, посебно од глагола резултативног карактера, тј. оних који значе неко стање или бивање и који индукују значење особине.

Само у два случаја, што их наводи С. Николић, у основи је партицип претерита актива на *-I од свршених глагола:

отѣшьльць (*отѣшьль*, *otiti*) – 'пустињак, испосник': *выстѣ нѣкыи отѣшьльць въ градѣ* (Супр., 514, 7)

пришьльць (*прѣшьль*, *priti*) – 'дошљак, досељеник, странац': *ты ли единѣ пришьльць еси въ иѣмѣ* (Лука 24, 18 Зогр.)

Ова два примера су посебно интересантна и са аспекта њихове семантике и као творбени модел. Семантика прве од њих указује да је она готово потпуно изгубила везу са глаголом који јој је у основи тј. да је потпуно поименичена, лексичка реч. При том, резултативни карактер глагола који им је у основи индукује значење приписивања глаголске радње као неке врсте квалификације, одређења по некој процесној, глаголско-придевској карактеристици.

Радосав Бошковић за све именичке изведенице од прошлог партиципа на *-I– (за нас су интересантне оне типа српског *чувалац* < *čival*-ьсь) – претпоставља да су им у основи некадашња *nomina agentis* на *-lo– из оног периода прасловенског језичког развитка када она још нису као партицип ушла у глаголску систему (Бошковић 2000 : 312–313, 339; Меје 1965 : 147). Дакле, следећи Бошковићево разматрање, претпостављам да су наведене

³ Примери су дати по: Цейтлин, 1977.

именице биле двојако тематизирани, најпре праие. суфиксом **-lo-*, а онда и суфиксом *-ьсь*.

Међутим, како у расположивој грађи и речницима ја нисам нашла потврде за именице на *-lo-* у значењу *nomina agentis*, нити на њихове изведенице суфиксом *-ьсь* (осим два већ навођена примера), вероватно је да се у њима назире зачетак касније веома интензивног процеса када је овај суфикс функционисао као морфолошки елемент за поименичавање прошлог партиципа употребљеног као прост придев.

2. 1. После овог разматрања, осврнућу се на именице овог типа у савременом српском језику. У нашој науци о творби речи, односно у уџбеницима и радовима који се на њих односе, нема усаглашеног критерија ни за семантичко, ни за творбено категорисање ових изведеница.

Српски језик је наследио у одређеној мери прасловенски суфиксални фонд. У њему суфикс *-ац*, односна његова варијанта, суфикс *-лац* – и даље је продуктиван за грађење именица агентивног значења од глаголског корена, односно од радног глаголског придева. Увид у њихову дистрибуцију на основу *Образног речника* М. Николића⁴ води закључку да је први творбени модел слабије продуктиван, док је други делатнији.

Михаило Стевановић је у својим радовима који се баве овим типом изведеница полазио искључиво од оног што је налазио у актуелној језичкој пракси. На основу постојеће лексикографске информације он је диференцирао значења суфиксалних твореница. Однос творбене основе и суфикса такође је постављен синхрониски. Одређени суфикс он разматра само у једном, синхронном систему према другим суфиксима који такође творе исту врсту именичких изведеница, при чему бивају издвојени они суфикси који додају општем значењу одређену семантичку или стилску нијансу. Тако он за именице типа *јисац*, *борац*, *ловац* (изведене од глаголског корена наставком *-ац*) каже да оне најчешће означавају онога „који се у радњи основног глагола на неки начин истиче”, а ређе обичног вршиоца радње или имаоца занимања. С друге стране, група лексема изведених преко радног глаголског придева типа *зонилац*, *хранилац*, *чињалац*, *носилац* увек значи „вршиоца радње основног глагола или имаоца стања које се тим глаголом означава” (1991 : 523–524). При томе се одговори за способност упућивања на одређено значење код конкретног суфикса траже опет полазећи од његовог места у суфиксалном систему једног синхронног пресека савременог српског језика. Питање је: колико и да ли одговоре на то може дати историјска граматика, дакле један дијахрони приступ?

Именице типа *борац* 'онај који се бори ... а. оружјем; б. у спорту; в. на друштвеном, културном плану, поборник' (РСАНУ, 2, 65), *ловац* '1. а. онај

⁴ М. Николић, *Образног речника српскога језика*, Београд 2000.

који лови, који се бави ловом' (РСАНУ, 11, 524), *писац* 'онај књижевник који пише књижевна дела, списатељ' (РМС, 4, 433) и сл., изведене од непроширене глаголске основе суфиксом *-ац* – углавном су *јримарније везане за вршење радње као шакве*, мада и ту постоји ширење значења и на лица која се у неком послу истичу, која га обављају као занимање, или су по опредељењу, склоности, способности везане за њега. Као и на старословенском синхронном пресеку, можемо констатовати да је овај суфикс, као творбени формант за грађење *nomina agentis* – полисемичан.

У основи речи типа *владалац* '1. врховни поглавар у монархијском систему владавине: „Владалац није само онај који влада сада, већ ко стално влада – отуда и значи владалац – монарха” (Белић, 1936 : 227); 2. онај који управља нечим, врховни старешина' (РСАНУ, 2, 695), *давалац* 'онај који даје (нешто): Тврдица умире са стиснутијем шакама а давалац са отворенима' (РСАНУ, 4, 5), *зналац* '1. а онај који добро познаје неку ствар или предмет, познавалац; 2. научник, мислилац, мудрац' (РСАНУ, 7, 121) и сл., са карактеристичним суфиксом *-лац* – „морало је бити то *јридевско-џлаџолско* значење, тј. обележавање неког ко стално врши какву радњу, и то више обележавање особине његове неголи вршења глаголске радње; истина, и ту се обележава и вршење радње, али више као нечије квалификације, а не ради означавања вршења саме радње као такве” (Белић 1936: 227). Дакле, радња глагола који им је у основи јавља се као нека врста процесне одредбе. У именицама овог типа наше језичко осећање издваја суфикс *-лац* као осамостањени морфолошки елемент додат на инфинитивну основу глагола који им је у основи. Међутим, пут њиховог настанка био је другачији.

Процес издвајања суфикса *-лац* као посебног суфикса за творбу овог типа именичког значења текао је тако што се у језичком осећању говорника овај суфикс почео издвајати (због великог броја изведеница овог типа), и да је тако издвојен био доведен у везу са глаголском основном. Дакле, од глагола **čiva-ti* имали смо радни партицип претерита **čiva-lъ* 'који је чувао', а он се у српском језику трансформисао у прост придев (глаголског порекла) и бивао поименичен суфиксом *-ьсь*: **čival-ьсь* 'онај који је чувао'. Даље долази до прерасподеле морфема, нове поделе на морфолошке елементе: **čiva-lъсь* и измене значења: 'онај који чува, чија је стална карактеристика да (нешто) чува'. При сваком следећем извођењу овај суфикс се додавао непосредно на глаголску основу а истовремено је ова формална ознака почела добијати значење проистекло из синтагматског значења изведене речи. То значење се преносило у сваку нову везу овог суфикса са глаголском основном (Белић 1998 : 194).

Настале од радног партиципа претерита трансформисаног у прост придев (дакако глаголског порекла) и поименичене суфиксом *-ьсь* (уз помену ту перинтеграцију морфема и издвајање суфикса *-лац*), ове именице у себи чувају тај партиципско-атрибутски карактер тј. њихово значење лица које

стално врши какву радњу и која му се на извештан начин приписује као квалификација – има свој корен у путу њиховог настанка, у њиховој творбеној и семантичкој еволуцији, дакле и у њиховој дијахроној перспективи.

Изведене од придева глаголског порекла дате именице почињу губити везу са значењем глагола који им је у основи, односно ова веза бива ослабљена ширењем њихове семантичке амплитуде. У односу на значење глагола који им је у основи, оне бивају у више наврата додатно семантизоване. За разлику од њих, именице изведене директно од глаголског корена примарније су везане са значењем глагола тј. са самим вршењем радње, мада и код њих пратимо процес ширења семантичког поља, нпр. на значења занимања.

2. 2. У свом раду *Продуктивност неких настѡвака којима се ѡворе помѡна agentis*⁵ Стевановић се не слаже са Белићевим мишљењем да су именице на *-лац* постале посредством именица на *-ло* нпр. *давалац* < *давало*, него су настајале непосредно од радног глаголског придева без икаквог посредства (1964 : 5). Белић ову појаву везује за изведенице од несвршених глагола: од глагола *давати* изведена је именица *давало* са значењем „који увек даје”, а од ње именица *давалац* „ко увек даје, ко је дарезљив” (1936 : 227). Дакле, будући да изведенице на *-лац* по Белићу имају у основи придевско, квалификативно значење, код оних изведених од несвршених глагола било је потребно посредство именица на *-ло* (које такође имају значење сталног вршења какве радње), за разлику од оних изведених од глагола чије резултативно значење само по себи индукује значење квалификације, приписивања глаголске радње као особине.

Именице на *-ло*, типа *мазало* – настале су унутрашњом променом значења именица на *-ло* (< **dlo-*) које имају значење имена средства за радњу тј. *nomina instrumenti*. Иако је дошло до промене значења, оне у својој семантици сталног, чак претераног и механичког вршења глаголске радње чувају везаност са именима средстава за радњу, те су тако стилски, експресивно обележене, односно носе пејоративну нијансу у свом значењу (Стевановић 1950 : 187).

Њихови савремени ликови не представљају наставак некадашњих *nomina agentis* на *-*lo* већ су рецентнија појава, настала унутрашњим развитком значења именица типа *nomina instrumenti*. Веза је прекинута њиховим одсуством у старословенском језику. Наиме, у старословенском корпусу нису посведочене именице с наставком *-ло* у значењу *nomina agentis*. Ту остаје отворено питање уласка некадашњих агентивних именица у глаголску систему и учешћа овог суфикса у грађењу прошлог партиципа активног од кога су на показани начин настајале данашње *nomina agentis* на *-лац*.

⁵ М. Стевановић, *Продуктивност неких настѡвака којима се ѡворе помѡна agentis*, НЈ XIV, св. 1, 1964, 1–19.

Идући за Стевановићевим разматрањима, сумњам да је учешће ових именица на *-lo* у грађењу *nomina agentis* на *-лац* тако евидентно како га Белић интерпретира, јер су оне, будући изведене од партиципа претерита активног тј. глаголског придева – и без овог посредства имале изражено значење лица чије се стално вршење радње узима као његова квалификација. Ово значење је присутно и код именица изведених од не-свршених, као код оних изведених од свршених глагола (*слушалац, чишалац, њорелац*).

3. На основу оваквог разматрања датог проблема намећу се следеће закључне, сведене констатације, које би уз додатне провере на ширем корпусу, како из старословенског тако и из савременог српског језика, могле добити форму одређенијих закључака.

Суфикс *-ац* односно прасловенски суфикс *-ьсь* у старословенском језику био је веома продуктиван за грађење *nomina agentis* од глаголских основа, и то превасходно за извођења од глаголских корена. У савременом језику можемо констатовати слабење овог творбеног модела и његово повлачење, посебно пред много продуктивнијим суфиксом *-ач*. Семантика изведеница насталих помоћу овог суфикса указује на то да још на старословенском нивоу код њих можемо пратити процес преласка од значења лица које у одређеном времену врши одређену радњу – ка значењу вршења радње по некој способности, склоности или опредељењу. Одатле би се као поткатегорија у оквиру надређене категорије *nomina agentis* могла издвојити категорија имена занимања тј. *nomina professionis*. С друге стране, овај суфикс је у готово незнатној мери у старословенском језику учествовао у грађењу именичких изведеница од партиципских општих делова тј. од партиципа претерита актива на **-1* (само 2 од разматраних 58 примера). При том, семантика ових изведеница већ показује знатније одступање од семантике глагола који им је у основи (упор. *отъшьльць* у значењу *ѡсѡишиѡк, исѡосник* и *пришьльць* у значењу *сѡранац*). Ту творбену и семантичку корелацију, уз разумљиво уважавање приговора који би се тicali усаглашавања синхроне и дијакроне перспективе, као и факта да се језик као један жив организам непрестано развија, а путеви развитка неког значења нису увек до краја проходни – можемо пратити и на савременом нивоу.

На синхронном пресеку данашњег стања српског језика долазимо до закључка да су изведенице суфиксом *-ац* од глаголског корена, према онима изведеним суфиксом *-лац* од придева глаголског порекла слабије продуктивне. Затим, ако упоредно разматрамо њихова значења, можемо устврдити да је код првих семантика примарније везана за значење глагола који је у основи, док друге, иако припадају продуктивнијем моделу извођења именица са агентивним значењем, већ показују удаљавање од значења глагола који је у основи, односно код њих је примарније означавање лица по некој њиховој карактеристици која је процесног, глаголског карактера.

И на крају, све ове *nomina agentis*, без обзира на њихов творбени модел, од најстаријег времена до данас, показују процес ширења свог семантичког поља од основног значења глагола који је у основи, ка неким другим релацијама везаности за глаголску радњу. Истина, професор Стевановић је у својим радовима, пре свега као синхроничар, са аспекта семантике савременог српског језика уочио разлике о којима је било речи у овом раду. Мој је циљ био да крећући се тим трагом, уз помоћ дијахроне перспективе, те разлике представим и укажем на путеве термилошког прецизирања.

ЛИТЕРАТУРА

- Бабић, Милица, *Nomina agentis изведена суфиксом –ло*, НЈ XVI, св. 1–2, 1967, 84–92.
- Vabić, Stjepan, *Sinkronija i dijahronija u tvorbi riječi*, Jezik XXXVI, br. 1, 1989, 1–9.
- Vabić, Stjepan, *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*, Nacrt za gramatiku, Djela JA-ZU 62, Zagreb 1986, 551. str.
- Белић, Александар, *О језичкој ѝрироди и језичком развиику*, Изабрана дела Александра Белића, том I: Општа лингвистика, књ. 1–2, Београд 1998.
- Белић, Александар, *Универзитетска ѝредавања из савременоџ срѝскохрваѝскоџ језика*, Изабрана дела Александра Белића, том XIV, Београд 2000.
- Белић, Александар, *О џрађењу нових речи*, НЈ IV, св. 1–2, 1936, 193–197, 225–232, 257–264.
- Бошковић, Радосав, *Основи уѝоредне џрамаѝике словенских језика*, Београд 2000.
- Ђорђић, Петар, *Сѝарословенски језик*, Нови Сад 1975.
- Маројевић, Радмило, *Сѝарославенске сѝудије*, Paleoslavica serbica, књ. I, Библиотека Лицеј, књ. 5, Крагујевац—Београд 2000.
- Меје, Antoan, *Uvod u uporedno proučavanje indoevropskih jezika*, Beograd 1965.
- Николић, Мирослав, *Обраѝни речник срѝскоџа језика*, Београд 2000.
- Николић, Светозар, *Nomina agentis у сѝарословенском језику*, Посебан отисак из Јужнословенског филолога, књ. XXVII, 1967.
- Sadnik, L., Aitzetmüller, *Handwörterbuch zu den Altkirchenslavischen Texten*, Haidelberg 1955.
- Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)*, Москва 1994.
- Стевановић Михаило, *Посѝанак и значење именица на –ло*, НЈ I, св. 5–6, 1950, 180–190.
- Стевановић, Михаило, *Продукѝивносѝ неких насѝавака којима се џраде nomina agentis*, НЈ XIV, св. 1, 1964, 1–19.
- Стевановић, Михаило, *Савремени срѝскохрваѝски језик I*, Београд 1991.
- Хабургаев, Г. А., *Старославянский язык*, Москва 1974.
- Р. М. Цейтлин, *Лексика старославянского языка*. Опыт анализа мотивированных слов по данным древнеболгарских рукописей X–XI вв., Москва 1977.

Snežana BAUK

NOMINA AGENTIS DERIVED BY SUFFIX –AC IN SINCHRONIC DESCRIPTION AND
DIACHRONIC DEVELOPMENT

Summary

This paper examines the formal-semantic structure of one of the suffixes basic for the formation of *nomina agentis* as interpreted by Mihailo Stevanović, with a special overview of its historical development. The paper also examines its links with the proto-Slavic level, as well as the need for clarification and specification in terms of terminology.

